

מה סליחה צריכה

יוסף סולח. וזו, כפי שכתבתי בשיחות קודמות, נקודת מפנה בהיסטוריה. כי זהו מקרה הסליחה הראשון המתועד בספרות.

חשוב שנבחין בין סליחה, המאפיינת את המסורת היהודית (ובעקבותיה הנוצרית), לבין הריצוי, שהוא תופעה אוניברסלית. עניין ידוע וישן הוא: אדם פוגע באדם אחר והשני כועס, ממורמר ואינו מוחל על כבודו. אם הצד שפגע אינו פועל לשיכוך זעמו של הפגוע, זה האחרון ינקום את נקמתו.

הנקמה היא דרך לשיקום הסדר החברתי. אך זוהי דרך יקרה ומסוכנת, כי היא עלולה לפתוח במעגל דמים שאין לו קו בלימה טבעי.¹ אחד מבני משפחתי פגע באחד מבני משפחתך (חשבו על משפחות מונטגי וקפיוולט מ'רומיאו ויוליה' או קורליאונה וטטאליה מ'הסנדק'), ולכן מישהו ממשפחתך נוקם, ומישהו ממשפחתי חייב להשיב על כך נקם כדי לשמור על כבוד המשפחה, וכן הלאה וכן הלאה, לעיתים לאורך דורות. המחיר גבוה מאוד, והאינטרס של כולם הוא למצוא דרך לעצור את המעגל. זו תופעה אוניברסלית. היא קיימת בכל חברה אנושית, וגם בכמה חברות של בעלי חיים.²

שיג ושיח - הרב יונתן זקס

הדרך הרווחת לשים קץ לסכסוכים מסוג זה היא זו שהיוונים הקדמונים כינו "סיגנומי". הביטוי מתורגם תדיר כ"סליחה", אך לאמיתו של דבר - כפי שמראה דיוויד קונסטאן במחקרו המעולה "לפני הסליחה"³ - מובנו הוא משהו מעין חנינה, פיוס, נכונות להתפשר או לקבל תירוץ או להעניק מחילה. התוצאה הסופית היא שהקורבן מוותר על הנקמה והתוקפן אינו מכפר על מעשהו, אלא משמיע מעין הצהרה של התרצות: זה קרה לי; זה לא היה כל כך נורא; זה טבע האדם; נסחפתי. הוא צריך גם להפגין, במילים או בשפת גוף, צורה כלשהי של ענווה או הכנעה.

דוגמה קלאסית לכך היא יחסו של יעקב לעשו בפגישתם שלאחר יותר מעשרים שנות שהותו של יעקב בבית לבן. יעקב ידע שעשו מרגיש שהוא עשה לו עוול בגניבת הברכות; עשו אף הצהיר על כוונתו לנקום ביעקב לאחר שאביהם יצחק ימות: הרי זו הייתה הסיבה לבריחתו של יעקב. עכשיו, במפגש בגלעד, יעקב אינו מזכיר כלל את העניין הישן ההוא. הוא מנסה לפייס את עשו בשולחו לו מתנת מקנה עצומה, ובהשפילו את עצמו לפניו: הוא משתחוה לו שבע פעמים וקורא לו "אדוני" ולעצמו "עבדך". יעקב רוצה "לכפר" על העוול: "כִּי אָמַר אֲכַפֵּר פָּנָיו בְּמִנְחָה הַהִלֵּכַת לְפָנָי" (בראשית לב, כא). המילה כפרה, מובנה המקורי הוא כיסוי, הסתרה.⁴ גם עשו מצידו אינו מזכיר את האירוע; אולי שכח אותו, אולי אינו מוטרד ממנו עוד, ואולי ההשפלה העצמית של יעקב החניפה לו. אין כאן חרטה וסליחה, אלא הכנעה וריצוי.

יוסף נוהג באחיו אחרת. כשהוא מתוודע בפניהם לראשונה הוא אומר להם, "וְעַתָּה אֵל תַּעֲצְבוּ וְאֵל יַחַר בְּעֵינֵיכֶם כִּי מָכַרְתֶּם אֹתִי הֵנָּה, כִּי לְמַחֲיָה שָׁלַחַנִּי אֱלֹהִים לְפָנֵיכֶם" (בראשית מה, ה). אולי אפשר להבין מכך שהוא סולח להם - אך הדבר אינו עולה

אֵלֵינוּ וְלֹא שָׁמַעְנוּ, עַל כֵּן בָּאָה אֵלֵינוּ הַצָּרָה הַזֹּאת" (בראשית מב, כא). הנה, הם יודעים שעשו עוול ומכירים באשמתם.

שנית, יוסף בחן את יהודה, האח שהציע למכור אותו לעבדות, כדי לראות אם חלה תמורה באישיותו. הוא הורה לטמון את גביע הכסף שלו באמתחת בנימין ועל יסוד האשמת שווא זו עמד, כביכול, לקחת אותו לעבד. יהודה התערב. הוא ביקש מיוסף שייקח אותו לעבד ובלבד שישחרר את בנימין. הנה כי כן, האדם שהציע למכור אח לעבדות מתנדב עתה להיות עבד כדי להציל את אחיו מעבדות. זהו מה שחז"ל ואחריהם הרמב"ם הגדירו כתשובה שלמה. החוטא משתנה עד כדי שהוא אדם חדש. הרי לנו שני תנאים שהתקיימו באחים – הכרת החטא והשתנות הלב.

גם ביוסף חלה תמורה, כפי שראינו בשיחתנו בשבוע שעבר. הוא מסגר את חייו מחדש, וכל סיפור יחסיו עם אחיו נעשה משני לעומת הדרמה של ההשגחה האלוהית, דרמה שטרם נשלמה. כדבריו, "וְאֵתֶם חֲשַׁבְתֶּם עָלַי רָעָה, אֵלֵהִים חֲשַׁבָה לְטֹבָה". זה הדבר המאפשר לקורבן, יוסף, לסלוח.

אך כל אלה הם פרטים. העניין היסודי כאן הוא שהיהדות מציגה, לראשונה בהיסטוריה, מוסר של אשמה ולא של בושה. בשיחות קודמות הצגנו את ההבדל בין השניים, ועמדנו על כמה מהיסודות המאפשרים את היווצרותו של מוסר אשמה. עוד דיברנו – בשבת פרשת לך לך, בתחילת השנה הזו – על ההבדל בין תרבות מוכוונת-מסורת לבין תרבות מוכוונת-פנים, תופעה שהחלה עם קריאת ה' לאברהם. כאשר אנשים מוכוונת-מסורת מפירים את הכללים, הם חשים בושה. אנשים מוכוונת-פנים, לעומת זאת, חשים במצב כזה אשמה.

מדבריו בבירור; בדברי יוסף אלה, המילה סליחה אינה נאמרת. בפרשתנו מתברר שאכן האחים חששו שיוסף לא סלח להם. כנראה הניחו כי כמו עשו בזמנו גם יוסף מתכוון לנקום בהם לאחר שאביהם ימות. מתח זה הוא שחולל את הדרמה שבסוף פרשתנו:

וַיֵּרָאוּ אֶחָיו יוֹסֵף כִּי מֵת אָבִיהֶם וַיֹּאמְרוּ, "לֹו יִשְׁטַמְנוּ יוֹסֵף וְהָשִׁיב יָשִׁיב לָנוּ אֶת כָּל הָרָעָה אֲשֶׁר גָּמְלָנוּ אֹתוֹ". וַיִּצְווּ אֶל יוֹסֵף לֵאמֹר, "אָבִיךָ צָוָה לִפְנֵי מוֹתוֹ לֵאמֹר, 'כֹּה תֹאמְרוּ לְיוֹסֵף: אֲנִי שָׂא נָא פֶשַׁע אַחִיךָ וְחַטָּאתָם כִּי רָעָה גָּמְלוּךָ'. וְעַתָּה שָׂא נָא לְפָשַׁע עַבְדֵי אֱלֹהֵי אָבִיךָ"....

וַיֹּאמֶר אֲלֵהֶם יוֹסֵף, "אֵל תִּירְאוּ. כִּי הִתַּחַת אֱלֹהִים אָנֹכִי וְאֵתֶם חֲשַׁבְתֶּם עָלַי רָעָה, אֵלֵהִים חֲשַׁבָה לְטֹבָה לְמַעַן עֲשֶׂה בְיוֹם הַזֶּה לְהַחֲיִית עִם רַב. וְעַתָּה אֵל תִּירְאוּ אֲנֹכִי אֲכַלְכַּל אֶתְכֶם וְאֵת טַפְכֶם". וַיִּנַּחֵם אוֹתָם וַיִּדְבַּר עַל לָבָם. (בראשית נ, טו-כא)

"שָׂא נָא" שבפי האחים פירושו "סלח נא". יוסף אינו משתמש במילה זו ובנדרפותיה, אבל מבהיר היטב כי מחשבת נקם רחוקה מאיתו. מה קורה כאן, ולמה הוא לא קרה בתרבויות אחרות? מה שקורה כאן הוא אחד המאפיינים המאלפים של היהדות, ובזכותו היא השפיעה כל כך על העולם.

שימו לב מה צריך היה לקרות כדי שהסליחה תיוולד. ראשית, יוסף בחן את אחיו, תוך הסתרה מכוונת של זהותו, כדי לוודא שהם מסוגלים לחרטה ולכפרה. בכואם אליו לראשונה האשים אותם בריגול, והם אמרו בנוכחותו, בלי לדעת שהוא מבין, "אֲבָל אֲשָׁמִים אֲנַחְנוּ עַל אַחֵינוּ אֲשֶׁר רָאִינוּ צָרַת נַפְשׁוֹ בְּהַתְחַנְּנוּ"

דיברנו גם על ההבדל בין תרבויות המתמקדות בראייה לתרבויות המתמקדות בשמיעה. תרבויות ויזואליות הן כמעט תמיד תרבויות בושה. בושה היא מה שאדם מרגיש כשהוא מדמיין אנשים אחרים רואים מה הוא עושה. כשמרגישים בושה, האינסטינקט הראשון הוא לנסות להתחבא, או להצטער על שאיננו שקופים. כך נהגו אדם וחווה בגן עדן. הם הלכו אחר עיניהם, חשו בושה וניסו להתחבא. בתרבויות של שמיעה, לעומת זאת, המוסר מיוצג בקול פנימי, קולה של תחושת האשמה, שגם בחדרי חדרים אי אפשר להסתתר מפניו.

ההבדל המכריע בין השתיים הוא שבתרבויות בושה, עשיית הרע היא ככתם על האדם. הדרך היחידה של החוטא להחזיר לו את שמו הטוב היא לכסות על הכתם במשהו. לכפר עליו במובנה המקורי של המילה כפרה. איך עושים זאת? מרגיעים את הנפגע עד שיהיה "עיוור" לעולל שנעשה לו. משככים את התרעומת שלו, את הכעס, את תאוות הנקם.

בתרבויות אשמה, לעומת זאת, יש הפרדה בסיסית בין האדם לבין מעשיו. לא האדם הוא הרע, אלא המעשה. הפרדה זו מאפשרת את הסליחה – מפני שהאדם יכול להתרחק מהמעשה: להודות שנהג שלא כשורה, להביע חרטה, לעשות את כל שביכולתו כדי לתקן, ובייחוד להימנע מחזרה על המעשה כשנקרית הזדמנות נוספות (כפי שעשה יהודה). אני סולח לך – כלומר אני מכיר בעומק ערכך כאדם, אף כי אתה ואני יודעים שהמעשה שלך היה רע.⁵

הסליחה קיימת בתרבויות של צדק ואשמה. לא בתרבויות של כבוד ובושה, כגון תרבות יוון הקדומה ורומא הפגאנית.

תרבות המערב בת זמננו, שהוגים חילונים רבים מייחסים לה עליונות מוסרית על פני האתיקה המקראית, היא בעצם, לטוב או לרע, נסיגה אל יוון ורומא הקדם-נוצריות. זו מהותה של תרבות הביוש הפומבי, השיימינג, הרוחשת עתה בתקשורת החברתית ואף בתקשורת הממוסדת. בתרבויות בושה, משימתו העיקרית של אדם היא לא להיחשף; כי אם רואים אותך פעם אחת, אין דרך חזרה. בתרבות כזו, אין מקום לסליחה. לכל היותר אפשר לקוות לריצוי. כמו ביוון העתיקה, הנאשם טוען "זה קרה לי"; זה לא היה כל כך נורא; זה טבע האדם; נסחפתי". כמו ביוון העתיקה, הוא מבצע מין טקס של השפלה עצמית. לסליחה הוא לא יזכה לעולם; לכל היותר הוא יכול לייחל לשכחה. זוהי תרבות מסוג מכווער.

לכן היהדות עומדת כחלופה הנצחית. במוסר היהודי, מוסר של אשמה בתרבות של שמיעה, החשוב הוא לא ההופעה החיצונית אלא הקול הפנימי. וכשאנו חוטאים, והרי כולנו חוטאים, יש דרך קדימה: להכיר בחטא, להודות בו, לבטא חרטה, לתקן את המעוות, וכמו יהודה – להשתנות. לדעת שגם אם מעשיי רעים "נשמה שנתת בי טהורה היא", ושבעבודה קשה על עצמנו נוכל לזכות בסליחה – לדעת את זאת פירושו לחיות בתרבות של חסד ושל תקווה. וזהו רעיון משנה-חיים.

1. בספרו 'האלימות והקדושה' טען רנה ז'יראר כי הדת נולדה מתוך הניסיון למצוא דרך לעצור מעגלי נקם ודמים. רנא ז'יראר, האלימות והקדושה, מצרפתית: יותם ראובני, תל אביב: נמרוד, 2009.

2. ראו Frans de Waal, *Peacemaking Among Primates*, Harvard University Press, 1989.

3. David Konstan, *Before Forgiveness: The Origins of a Moral Idea*, Cambridge University Press, 2010.

4. כגון אצל נוח שנצטווה בבניית התיבה "וְכִפַּרְתָּ אֹתָהּ מִבֵּית וּמִחוּץ בַּכֹּפֶר" (בראשית ו, יד), וכגון בכפורת שכיסתה על ארון העדות, וכגון במילה "כופר", הפיצוי המכסה כביכול על פגיעה. התורה אוסרת למלט רוצח מעונשו בתשלום כופר: "וְלֹא תִקְחוּ כֹפֶר לְנַפְשׁ רֹצֵחַ אֲשֶׁר הוּא רָשָׁע לְמוֹת כִּי מוֹת יוּמָת" (במדבר לה, לא).
5. בתרבויות מסוימות הסליחה אינה דורשת חרטה, תשובה וכדומה. אפילו הרמב"ם אומר בהלכות דעות (ו, ט) שאם אדם שחטא לנו אינו מסוגל לסבול תוכחה, אפשר לסלוח לו באופן חד צדדי – וזו "מידת חסידות". אולם בסוג זה של סליחה איננו מאותתים על הכרה בערכו המוסרי של האדם שסלחנו לו, אלא אפילו להפך: בעינינו, אפילו לבזו האיש הזה אינו ראוי. נראה שאפיק זה התקיים ביהדות תמיד. היטיב לתאר סוג זה של סליחה התיאלוג הנוצרי דיטריך בונהופר, שקרא לה "חסד זול".